

СОЦИАЛНО-ЕТИЧНИ ПРОБЛЕМИ НА СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА¹

Добринка Златева

SOCIAL-ETHICAL PROBLEMS OF THE CONTEMPORARY ECONOMY

Dobrinka Zlateva

Abstract

The subject of examination of this report are the social and ethical issues concerning economy. Economy is analyzed as socio-ethical integrity. Emphasis is placed on the social and ethical characteristics of economic behavior. The report maintains that the social and ethical approach in economic theory is objective necessity.

Key words: *economy, economic theory, sociality, ethics, morality.*

Въведение

Изследването на социалния живот на обществото е постоянно присъстваща тема, но придобива съвременна актуалност поради обезпокояващото усещане за „разпад“ на обществото и „разлагане“ на социалността. Икономическата наука, според нас, трябва да се включва в изследването на социалните отношения, защото икономиката и обществото са взаимозависими. Икономиката е форма на съвместно живеене, тя е социален институт, а икономическата общност² (пазар, предприятие, компания и т. н.) е социално образование. Вероятно е прав У. Бек (2012) че икономическият поглед, спрян за обществото води до обществена слепота (Бек, 2012, с. 33).

Моралният подход към икономиката има дълбоки интелектуални корени в историята на идеите в науката, философията, изкуст-

¹ В зависимост от контекста понятието „икономика“ се използва като теория или като реална действителност.

² В изследването понятията „общество“ и „общност“ не се разграничават.

вото, литературата. Там откриваме силни интелектуални стимули за изследване на морала в икономиката, потвърждения за взаимното проникване на икономика и етика. Нравствените характеристики обаче в съвременните икономически анализи са недостатъчно задоволителни. Считаме, че пренебрежението на изследването на морала в икономиката от Общата теория на икономиката е неуместно. Т. Бухолц (1993) сполучливо отбелязва: „Много критици упрекуват съвременните икономисти, че допускат само егоистични мотиви, че вземат предвид само разходите и печалбите и пренебрегват по-благородната страна на хората. Икономиксът е, според тях, духовен инвалид“ (Бухолц, 1993, с. 26).

Социалността е основата, върху която е възможно да се обсъжда и проучва морала в икономиката, а той придава специфичност на социалните отношения. За нас икономиката е социално-етично пространство, проявяващо човешката същност и удовлетворяващо човешката потребност от социална принадлежност, от задоволяване на потребностите, а икономическото поведение има социално-етични характеристики. „Човешките същества, казва Фукуяма (2001), по природа са обществени същества, чиито най-дълбоки стремления и инстинкти водят към създаване на морални правила, които ги свързват в общности“ (Фукуяма, 2001, с. 26).

Целта на този доклад е да обърне внимание на икономиката като социално-етична цялост, на социално-етичните характеристики на икономическото поведение, на социално-етичния подход в икономическата наука. Поради ограничеността на доклада, анализът има характер на общо поставяне на проблемите, а не на задълбочено тезисно доказване. Споделената позиция е резултат от монографично изследване „Човекът в икономиката: етико – социо – антропо – епистемологическа концепция“ (Златева, 2016).

Изложение

Социални аспекти на икономиката

Известно е, че човекът по природа, изначално е социален. На него са присъщи социални инстинкти (общуване, комуникация, взаимопомощ, власт над другите, корист, алтруизъм, егоизъм и др.) ге-

нетично детерминирани. Ц. Тодоров (1998) правилно споделя, че „Социалността не е нито случайност, нито евентуалност; тя е същностно определение на човешката природа“ (Тодоров, 1998, с. 24). Антропосоциогенезата наред с формирането на индивидуалността е изградила и социалността на човешкия живот. Следователно социалните отношения на съвременния човек имат антропосоциогенетични източници.

Констатираме обаче, че двуединността на индивидуално и социално не е наложил се културен модел на социалната мисъл. В индивидуалистичните теории (Хобс, Монтен, Конт, Волтер, Русо, Хегел, Лесинг, Хердер и др.) човекът е в центъра, той е преди обществото, а то е механистично изградено от човешките атоми. Животът на обществото се определя и обяснява чрез индивида. За колективистичните теории (Платон, Аристотел Холбах, Хелвеций, Дюркейм и др.) първенстващо място има обществото, човекът има подчинена роля. Обществото е единен социален организъм. Човешките действия се подчиняват на цялото и са предназначени да го съхраняват. Колективното съзнание е водещо.

Социалността, отделена от индивида, както и индивидът, откъснат от социалното, са опасни заблуди. Затова, според нас, основен методологически подход е взаимозависимостта между индивидуализма и колективизма.

Може да се мисли, че икономиката е една от първите форми на социален живот на човека. Социалността е общността на живота в икономиката, а естественото състояние на икономическия живот е животът с другите. Но както казва Докинс, въпросът е колко широко разбираме думата „другите“. Икономиката е система от взаимодействащи индивиди, извън които тя е невъзможна и извън която те са невъзможни. Тя е съ-общество, общност на индивидуални и колективни интереси, на сътрудничество и конкуренция. Извън социалните рамки няма икономика.

Както е известно, абстрактният икономически човек е в центъра на обясненията на икономическите явления в либералния индивидуализъм и неокласическата икономика. Тяхната антитеза се основава на колективното битие на индивидите и на тяхното много-

образие. Прекалена и нереална абстракция е възприемането на Homo economicus като гносеологически робинзоноид, като изолиран, независим икономически субект. Човекът в икономиката е уникален не само по силата на своите характеристики и особености, а и като продукт на икономическата и социалната взаимозависимост с другите. Той не е атомизиран, изолиран индивид на либерализма. Не може да бъде абсолютно свободен, предвид зависимостта от другите. Затова Д. С. Мил (1993) е убеден, че „Никой не е напълно изолиран. Частта от поведението на личността, заради която тя е единствено отговорна пред обществото, е частта, засягаща другите“ (Мил, 1993, с. 18). Границата на свободата на човека в икономиката, според нас, се определя от границата на свободата на другия, на другите. П. Лън (2013) споделя, че „нашето поведение е ограничено поради ефекта му върху другите. Комуникациите и зависимостта от други хора не са случайни отклонения, а постоянни свойства на икономическия живот“ (Лън, 2013, с. 68).

Икономиката се обособява като социален институт, наред със семейството, правото, религията и т.н. и се осъществява чрез различни форми на обединения на хора. Тя е взаимозависимо сътрудничество между хората за задоволяване на потребностите им. Фирмата, пазарът, сделките и др. са система от взаимодействия на икономическите субекти, съобразяващи своето поведение с поведението на другите. Дейността на човека в икономиката протича под влиянието на фирмените, пазарните отношения, изградени норми и стереотипи.

Човекът в икономиката се реализира в икономическите отношения с другите. Той живее с ясното разбиране, че собственият му живот е зависим от живота на другите. Независими, атомизирани икономически субекти няма. Човекът в икономиката е зависим от икономическите общности, в които живее, и е продукт на взаимодействието с другите в тях. Той е взаимозависима едновременност от индивидуални и социални характеристики. Той е наиндивидуална реалност, тъй като икономиката е колективна, съвместна дейност. Самоидентификацията на човека в икономиката не е възможна без отличаването и съотнасянето с другия/другите. Той не се иден-

тифицира със самия себе си. Другият/другите е неговата външна характеристика, която философите наричат „външен човек“. Но въпреки това източникът на икономически прогрес на общността е свободата на човека. Взаимозависимостта е ограничението на свободата на човека в икономиката.

Икономическата общност (комуникативна, диалогична, оценъчна) е органическа цялост на съвкупност от хора и по-точно на взаимоотношенията между тях. Такава общност са фирмите, корпорациите, пазарът и т.н. Те са икономическа и социална емпирическа реалност. Общност от зависими и съпричастни хора. Общност, която оказва влияние върху съставящите я личности, въздейства върху взаимодействиите с нея общности и се отразява върху обществото като цяло. Фирмата например се осъществява от постоянни и взаимни съвместни действия на нейните членове. Пазарът – от взаимоотношенията в сделките. Затова за икономическия човек възможността за взаимодействие с другите е не по-малко важна от професионалните качества, знанията, опита, които има. Неговата съвместимост и комуникативност с другите хора, с които работи в икономическата общност, определя собствените му резултати и нейната ефективност.

Хармонията в икономическата общност се получава чрез съчетаването на интересите на участващите икономически субекти. Личният си интерес човекът в икономиката може да реализира само чрез взаимодействието с другите. Водени от личната си икономическа активност, преследвайки индивидуалните си амбиции, хората фактически взаимно удовлетворяват интересите си. В този смисъл икономическото поведение не е напълно свободно себеизразяване.

Следователно в икономиката „аз“ и „ние“ са взаимозависима едновременност. Фундаментална основа на икономическия живот е заедността, взаимодействието, взаимодопълняемостта. За това единство на индивидуално и социално е подходяща едната дума на Бубер „аз-ти“. В икономиката няма „аз“ без „ти“, както няма „аз“ без „ние“ – въпрос на изследователско ниво.

Става ясно, че в този анализ даваме акцент на „човешката социална отговорност“. Отговорност за постъпките, решенията, дейс-

тивията пред другите в общността. Обективна е необходимостта от нейното изследване, защото ни се струва, че е изместена от модерните изследвания на „корпоративна социална отговорност“. Интересно е да се изследва пазара, фирмените отношения и др. като осъществяващи човешката социална отговорност. Изследването на човешката социална отговорност я поставят в контекстуалния смисъл на морала.

Морални аспекти на икономиката

За морал става дума само защото човекът е социален. Социалността на човека е естествена основа за изследване на моралните характеристики на човека в икономиката, тъй като тя е съвкупност от взаимозависими отношения между икономически субекти. Тоест и етиката и икономиката имат за обект индивидуално-социалната природа на човека. В социалните характеристики на човека в икономиката, в неговата индивидуално-социална същност, във факта, че той е съставна част на икономическа общност се открива основание за взаимозависимостта между икономика и етика.

Характеристика на икономиката е свързаността. В нея взаимодействат социални индивиди, реализиращи личните си интереси, но чрез взаимодействието с другите, което се осъществява чрез различни форми на обединения на хората. Следователно свободното себеизразяване в икономиката има ограничения. В голяма степен те имат характеристиката на морални. Това безспорно важи в микроикономически контекст за икономическата общност и макроикономически – за икономиката като цяло.

Може да се твърди, че човекът в икономиката е страна на обществено, икономическо взаимодействие, в което се пресичат не само икономически, но и морални характеристики. Неговата всекидневна икономическа дейност се определя от моралната среда, от моралните връзки и отношения с другите. В този смисъл икономическите общности – фирми, пазар, обединения и др. се обогатяват с разбирането, че те са нравствено и ценностно обусловено единство от хора.

Мотивите на човешката дейност също сближават етиката и икономиката. Икономиката приема, че в основата на човешката

дейност стоят мотивите. Обсъжда като такива потребностите, благата, печалбата, работната заплата и др. Но не обръща внимание и не обсъжда мотивите свързани с човешките добродетели или с човешките недостатъци. Мотивите за добро, зло, справедливо, несправедливо, безсъвместно, безнравствено и т.н. не са в обсега на икономическия изследователски интерес. Отсъстват също потребността от власт, от успех, от принадлежност, от постижения (Х. Мъри, Д. Маккелелънд и др.), от самореализация, от самоактуализация (Маслоу) и т.н. Следователно е необходимо икономическата теория да свързва мотивите на икономическо поведение с част от характеристиките на човешката личност. В този смисъл етиката би могла да допълни едноизмерните икономически модели.

Като част от цялото (науките за човека и обществото) икономическата наука е зависима от другите науки. Отделянето на икономика и етика не обръща внимание на едновременността на икономика и морал. Разграничението им произтича от живота, но той предполага и тяхното единство. Именно поради това, развивани в техния чист вид, изследвайки само една, обособена част от живота те са ограничени. В тази логика икономиката и етиката са взаимозависими. Те запазват самостоятелността си, но границата между тях трябва да се обезсмисли. Взаимстването на техните подходи и взаимното обобщаване на техните резултати би направило изследванията им по-близки до реалността на живота. Дифузията би гарантирала успешността и резултативността и на двете. Преподаването на морална философия в университетите в миналото показва връзката между икономика и етика, те са в една университетска програма. Без съмнение е позицията на М. Але (1995): „историята на науките ни учи, че най-значителни успехи се постигат тогава, когато се прехвърлят мостове между различните дисциплини“ (Алле, 1995). Икономистите обаче рядко изследват икономическите явления в контекста на етиката. Затова споделяме убедеността, че икономическите знания не могат да бъдат морално неутрални, че икономическите идеи трябва да бъдат аксиологизирани и да съдържат ценностни оценки. Икономическата наука не би могла да се абстрахира от етическите основания в собствените си анализи. Тя има за предмет исторически променящи се

икономико-етични явления и процеси. Нейните теоретични модели не би трябвало да са десоциализирани и абстрактни. Д. Макклоски (2011) от Чикагския университет го определя като „антиетическият преврат в икономическата теория на XX век“ и го свързва с Пигу, Робинсън, Самуелсън, Фридман (Макклоски, 2011, с. 5).

На базата на споделеното се основава собственият ни икономико-етичен подход в изследването на човешките действия в икономиката.

Общоприето е, че за човека в икономиката етиката е външна, моралните норми са външен свят. Затова най-често моралът в икономиката се изследва като обществено определени морални принципи и норми, които се налагат върху нея. Възприема се, че моралът отразява модела на мислене на човека от позиция на обществото – закони и обществени правила. Ценности, отразили идеите за морално и неморално, добро и зло и др. Формулирани етически канони, които се очаква хората да следват в икономиката. Усещането е за морала като проповед, а то поражда съмнението, че моралните принципи могат да се налагат императивно.

Естествено, че има базисен морал, изграден от историческото и културното развитие на обществото. Има обществени норми, човешки ценности, които се изграждат еволюционно и съществуват априорно. Но човекът в икономиката не действа, за да бъде етичен, за да има морал. И е такъв, защото се съобразява с формулирани от обществото принципи. Защото обществото му казва морално ли е, или не е това, което прави, съпоставяйки го с универсални норми. Още повече той няма двойно битие – веднъж икономическо, друг път морално. Подобна логика води до категоричното разграничаване на етиката, в която се говори за морал, и икономиката, в която става дума за пари. Икономическите и моралните ценности са разделени.

Поддържаеме тезата, че икономическият морал се създава от човека в неговата икономическа дейност, а не дейността му единствено се оценява от външни за него морални правила. Става ясно, че в определена степен подценяваме оценъчната функция на морала в икономиката, според която егоистичната цел за печалба може да се определи като неморална. Сартър (1989) вероятно е прав: „Никакъв

написан морал не може да даде отговор /.../ Никакъв всеобщ морал няма да ви покаже какво да правите“ (Сартр, 1989, с. 8 – 9).

Безспорно етическите принципи са утвърдени от живота, в частност от икономическия живот. Безспорно е също, че моралът отразява и онова, което е извън конкретния човек, което се определя като обективно. Но се осъществява от човека, от конкретния индивид.

Логиката в този анализ не концентрира етиката върху резултата, а върху дейността и взаимодействието. Икономическото действие не е действие, което единствено се съобразява с някакви морални ценности, а ги създава. Икономическият човек, взаимодействайки с другите, създава морал. Той не взема свободно решенията си, те са резултат на външна необходимост, произтичаща от отношението, от сделката. В този смисъл индивидуализмът в икономиката може да бъде определян като етичен индивидуализъм.

Акцентът е върху разбирането, че икономиката съдържа потенциал за морал и това е самоограничението във взаимозависимата икономическа дейност. Самоконтролът, а не контролът на моралната норма осъществява морала в икономиката.

В този смисъл пазарът не е само институционално-пазарен механизъм, а етично-пазарен механизъм. Икономиката се превръща в обиталище на духа, в частност на морала. Трудовата етика, организираността, дисциплината, отговорността се изграждат във взаимозависимото ограничено икономическо поведение. Проявявайки границите на взаимозависимостта, икономиката възпитава морал. Осъзнаването на собствените интереси, но само в общността на интереса на другия, осигурява просперираща икономика. Моралът може да е закъснялото, но най-голямото достойнство на икономиката.

Заклучение

Икономиката може да се изследва като социално-етично пространство. Основание за такъв подход е човекът, който е смисълът и целта на икономиката. Човекът, в поведението на който моралните характеристики се определят от факта, че той съществува с другите, от факта, че икономически се реализира в заедността, взаимодействието, взаимодопълняемостта. В този смисъл икономиката има морализираща функция и създава морал.

Използвана литература

1. АЛЛЕ, М. (1995) Философия моей жизни. Достъпен на: http://library.by/portalus/modules/economics/referat_show_archives.php?subaction=showfull&id=1100489557&archive=1120044401&start_from=&ucat=1&. [Ползван 24/03/2013].
2. БЕК, У. (2012) Германска Европа, новите властови пейзажи под знака на кризата. София: Критика и хуманизъм.
3. БУХОЛЦ, Т. (2012) Живи идеи от мъртви икономисти. София: Христо Ботев.
4. Златева, Д. (2016) „Човекът в икономиката: етико – социо – антропо – епистемологическа концепция“, Велико Търново, Фабер.
5. ЛЪН, П. (2013) Първични инстинкти. Човешката природа и новата икономика. София: Изток-Запад.
6. МАККЛОСКИ, Д. (2011) Адам Смит, последний из создателей этики добродетели. // Научные исследования экономического факультета. Том 3, выпуск 2. Достъпен на: http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/sr_econ/2011/2/1_2011_2.pdf. [Ползван 11/09/2015].
7. МИЛ, Д. С. (1993) За свободата. Център за изследване на демокрацията.
8. Народопсихология на българите, Антология (1984) София: Отечествен фронт.
9. САРТР, Ж. П. (1989) Экзистенциализм – это гуманизм. 1946. // Сумерки богов. Москва: Политиздат. Достъпен на: http://royallib.ru/read/sartr_ganpol/ekzistentsializm_eto_gumanizm.html#0. [Ползван на 23/11/2013]
10. СЕМОВ, М. (1995) Народопсихология, ч. I. Варна: Славена.
11. ТОДОРОВ, Ц. (1998) Живот с другите. Опит по обща антропология. София: Наука и изкуство.
12. ФУКУЯМА, Ф. (2001) Големият разлом. София: Рива.
13. ХАДЖИЙСКИ, И. Оптимистична теория на нашия народ, ч. I, София: Български писател, 1974.

За контакти:

проф. д-р Добринка Златева, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Стопански факултет, гр. В. Търново, ул. „Арх. Г. Козаров“ № 1
служебен e-mail d.zlateva@uni-vt.bg, личен e-mail drzlateva@abv.bg